

ULRICH BECK

A MUNKA JÖVŐJE ÉS SZCENÁRIÓI – IDŐKÖZI MÉRLEG¹

A munka jövőjével kapcsolatos viták egy labirintushoz hasonlíthatnak. Bertolt Brecht szavait módosítva azt mondhatjuk, hogy ahány szerző, annyi scenárió, annyi kérdésfeltevés. Hogyan lehet tehát a munka jövőjét a második modernitás korszakában valamennyire szisztematikusan felvázolni?

Hogy valamennyire áttekinthessük ezt a roppant élénk nemzetközi diskurzust, célszerű két alapvető dolgot szétválasztani: egyrészt a scenáriók vonatkoztatási horizontját, másrészt a második modernitás kihívásait. A legtöbb scenárió az igen és a nem körül forog, a teljes foglalkoztatás végét jósolja, vagy visszaállítását követeli, remény és kétség között őrlődik. Miközben ezt a vezéreszmét a második modernitás fényében – a tudásra épülő információtechnológiák, globalizáció, individualizáció és ökológiai válságok – a munka jövőjére gyakorolt hatásában értelmezzük. A teljes foglalkoztatásra épülő társadalom viszonylatrendszerében nyolc scenárió vázolható fel (lásd 1. táblázat).

1. táblázat

A munka jövőjének scenáriói

	Remény	Hanyatlás
Tudáson alapuló információtechnológiák	1. Átmenet a munka társadalmából a tudástársadalomba	2. Kapitalizmus munka nélkül
Globalizáció	3. A világpiac – a munka neoliberais csodája	4. A munka lokális kötődése – globalizációs kockázat
Ökológiai válságok	5. Tartós munka – az ökológiai gazdasági csoda	6. Globális apartheid

---

¹ A részlet magyar nyelvű közlésének helye: Ulrich Beck (2009): *A munka szép új világa*. (ford. G. Klement Ildikó, szerk. Jancsák Csaba) Szeged: Belvedere Meridionale, 55-83. Eredeti mű: Beck, Ulrich (2007): *Schöne neue Arbeitswelt*. Frankfurt am Main: Suhrkamp

Individualizáció	7. Az egyszemélyes vállalkozó – a bizonytalanság szabadsága	8. A munka individualizációja – a társadalom széthullása
------------------	---	--

Ha a teljes foglalkoztatottságon alapuló társadalom viszonylatrendszerét felcseréljük a plurális tevékenységi formákra épülő társadaloméval, a hanyatlás scenáriói kiindulópontként szolgálnak a munka fogalmának és a szükséges reformok újraértelmezéséhez. Ennek megfelelően a jövőnek további három scenáriója dolgozható ki, amennyiben a munka- és a tevékenységi mezők, továbbá a létfenntartás biztosítása közötti megoszlásokra kérdezzük rá:

9. búcsú a munka társadalmától: a plurális tevékenységek társadalma;
10. pihenésre kárhóztatva: a szabadidő társadalma;
11. a poszt nacionális és ugyanakkor politikai polgári társadalom: egy európai társadalom-modell.

Míg az utolsó scenáriót a két zárófejezetben fejtjük ki részletesebben, az első két jövőscenáriót az alábbiakban egymás után, csak nagyjából fogjuk bemutatni és egymással összevetni.

Minden modell (felvázolásukra itt csak körvonalakban kerülhet sor) közös valamiben: „reformokat” sürgetnek. A „reformerek” pedig politikai opciójuk alapjául a munka társadalma jelenlegi állapotának ellentétes jellegű leírásait veszik. Még ha az egymással szemben állók ugyanahhoz a társadalomhoz tartoznak is, különböző világokban élnek. A fő választóvonal azok között húzódik, akik lehetségesnek tartják a teljes foglalkoztatást a jövőben – feltételezve, hogy néhány emelőkart és csavart a megfelelő irányba fordítanak –, és azok között, akik kizárják ennek lehetőségét.

A félreértések elkerülése végett előrebocsátom, nem arról van szó, hogy a munka társadalmából eltűnik a munka. A kereső munka végéről sincs szó, csupán a teljes foglalkoztatásra épülő társadalom végéről: két százalék munkanélküli, szociális biztonság állás révén, normális munkaviszony, mint általánosan elterjedt forma, ez már mind csak történelem? Az alapvető ellentét tehát: a teljes foglalkoztatáson alapuló társadalom visszaállítása vagy megszűnte?

1. szcenárió: A munka társadalmából a tudástársadalomba

Azt a nyomasztó gondolatot, hogy az információtechnológiai racionalizálás forradalmi eredményeként a kereső munka, ha nem is szűnik meg teljesen, de végül is csökkenni fog, sokan, mint egy szemtelen legyet, elhessegetik maguktól. Kétféle meggyőződés erősíti itt kölcsönösen egymást: a gazdasági modellben való gondolkodás – ahogy kritikusai mondják: a gazdaságtudomány *platonikus világalkotás-modellje* – és az első modernitás korszakának történeti tapasztalata, amely szerint a munkások félelme, hogy a gépek helyettesíteni fogják őket, mostanáig minden esetben alaptalannak bizonyult.

A klasszikus közgazdaságtan gondolatvilágában *elvileg* van kizárva annak eshetősége, hogy a munka társadalmában megszűnik a kereső munka. A *homo oeconomicus* modelljében mindig csak egyes keretfeltételek akadályozzák az új munkahelyek létrehozását, mint például a túlságosan magas munkabérek, a megcsontosodott bürokrácia vagy az állam túlkapasai. A történelmi fejlődésnek egy olyan irányát, amely a munkanélküli kapitalizmusba vezet, ezzel szemben egyáltalán nem teszik megfontolás tárgyává.

Van ebben némi igazság: a munka fejlődésében bekövetkezett minden eddigi nagy ugrás megsemmisített ugyan bizonyos munkatípusokat – például a mezőgazdaságban –, ezeket a veszteségeket azonban új munkatípusok egyenlítették ki – például az ipari és a szolgáltatási szektorban. A félelem attól, hogy a kommunikációs technológia véget vet a kereső foglalkozásoknak, a platonikus modell-alkotók szerint azért hibás, mert összekeveri a régi típusú ipari munkák és szolgáltatások megszűnését a teljes foglalkoztatáson alapuló társadalom általános megszűnésével. Érvelésük szerint ez a fajta látásmód nem ismeri fel, hogy az első modernitás nemzetállami munkatársadalma a második modernitás transznacionális munkatársadalmává alakul át, amelyben megszűnik a munka, a termelés és a kooperáció „térhez kötöttsége”. Másképp fogalmazva: úgy képzelik, hogy a globális információs korszak forradalmasítja ugyan a munka arculatát (például a szakképzetlen, helyhez kötött munkát a rendkívül mobil tudásalapú munka váltja fel), de a végén egy olyan munkára épülő új társadalom jön létre, amelyben mindenki számára megadatnak a tevékenységi és foglalkoztatási esélyek – tehát a munka nem kisebb, hanem még nagyobb szerepet fog játszani a társadalom életében.

Az ipari modernitás korai szakasza Európában parádés történelmi példával szolgál. Így például Britanniában 1780 és 1988 között a mezőgazdaságban foglalkoztatottak létszáma drámaian csökkent, és a mezőgazdasági munka aránya a kereső foglalkozások körében 50 százalékról 2,2 százalékra esett vissza. Eközben a munka termelékenysége hatvan-nyolcszorosára emelkedett, és a termelékenység e hatalmas növekedése együtt járt az ipari szektor nagyfokú kiépítésével, majd a szolgáltató szektor kialakításával, úgyhogy lehetővé vált a növekedő létszámú kereső lakosságot integrálni a munkapiacra. Hasonló képet mutat a kereső munka története valamennyi korai ipari államban egészen a hetvenes évekig. Így az USA gazdaságában a drámai technológiai változások ebben az évszázadban szintén a munkahelyek gyors leépülésével jártak együtt a mezőgazdaságban, miközben a munkahelyek száma az amerikai gazdaságban 1900-tól 1993-ig 27 millióról 124,5 millióra emelkedett. Az elmúlt 30 évben a kereső lakosság számának ilyen tetemes növekedése nem utolsósorban a nők foglalkoztatásának „forradalmi” emelkedésére vezethető vissza. És a nők ilyen mértékű foglalkoztatása nem vezetett magasabb munkanélküliséghez az USA-ban, Japánban vagy Nyugat-Európában. A munkapiaci optimistáknak ez az álláspontja nem téveszthető össze azokéval, akik – bármilyen okból kifolyólag – a hangsúlyt a stabilitásra vagy a status quo megmentésére helyezik. Ellenkezőleg: ehhez a világgéphez hozzátartozik, hogy egész iparágakat törölnek el a föld színéről – például a bányászatot, a textilipart vagy az acélipart – mint ahogy az is, hogy tömeges elbocsátások ugyanúgy szükségszerűek, mint radikális beavatkozások a szociális szférában. Ezekhez a rendkívül fájdalmas lemorzsolódásokhoz és beavatkozásokhoz azonban hozzátartozik egy „fényt látni az alagút végén” szemlélet. Amennyiben megtörténik a szükséges „igazodás” a világpiachoz és az új információtechnológiákhoz, újra kecs eget a teljes foglalkoztatáson alapuló társadalom földi paradicsoma a mindenki számára növekvő jólétet biztosító kimeríthetetlen innovációs forrásaival.

Tehát egy „evolúciós ugrás” megtételéről és kiegyenlítéséről van szó: ugyanúgy, ahogy a tradicionális társadalomból az első modernitásba való átmenet idején összezsugorodott az agrárszektor, és bekövetkezett az ipari és szolgáltató szektor expanziója, most a második modernitásba történő átmenet során kell megkockáztatni és megtenni a lépést az ipari és szolgáltató társadalomból a tudás- és információs társadalomba. Ez az átmenet – vélik sokan, mint Daniel Bell, Peter F. Drucker, Manuel Castells, Scott Lash/John Urry – nemcsak a munka világát fogja alapjaiban megváltoztatni, hanem sokkal nagyobb mértékben a munka fogalmát is. Ennek az új társadalomnak a legfontosabb

jellemzője az lesz, hogy a tudás, mint gazdasági erőforrás központi szerepet kap. A tudás lesz a társadalmi jólét forrása, és nem a munka. Ennek megfelelően a „tudás munkásaiból” lesz az a privilegizált társadalmi csoport, amely megfelelő képességekkel és ismeretekkel rendelkezik ahhoz, hogy specializált tudását nyereséget hozó innovációkra fordítsa (termékek, műszaki és szervezeti újítások stb.).

„Az alapvető gazdasági források, vagyis a »termelőeszközök« körébe már nem a tőke, nem a természeti kincsek (»erőforrások«, ahogy a közgazdász mondja), vagy a »munka« tartozik; napjainkban és a jövőben ezt a szerepet a tudás tölti be. A többletértéket nem a termelési célokra felhasznált tőke vagy a »munkaerő« termeli (ezek alkották a 19. és a 20. század gazdaságelméleteinek két pólusát, úgymint a klasszikus és a marxi elméletben, Keynes elméletében vagy a neoklasszikusoknál). A növekedés ma »termelőkenységből« és »innovációból« származik. Mindkettő munka során felhasznált tudást jelent. A tudástársadalom vezető társadalmi csoportját a »szellemi dolgozók« adják: a tudás vezető erői, akik képesek produktív tevékenységet kifejteni, hasonlóan a kapitalistákhoz, akik tudták, hogyan kell a tőkét gazdaságosan befektetni. Ehhez a társadalmi elithez fognak még tartozni a »tudás szakemberei« és a »tudás munkatársai« is. Valamennyien kivétel nélkül szervezetekben fognak tevékenykedni. A kapitalista rendszerbeli munkatársakkal ellentétben azonban övék lesznek a »termelési eszközök« éppúgy, mint a »termelési szerszámok«. A termelési eszközök saját tulajdonuk, ami az iparilag fejlett országokban gyorsan az egyetlen igazi tulajdonná fog válni. A termelési szerszám saját tudásuk, amelyet mindenhová magukkal tudnak vinni. A posztkapitalista társadalom számára következésképp a kihívást a tudásalapuló munka és ezzel a »fejtmunkások« termelőkenysége jelenti majd.”¹

Ezzel az érveléssel szemben többen azt hangoztatják, hogy a tudás már az ipari és szolgáltatási korszakban, feltehetőleg a munka minden kor-

---

¹ Drucker 1995, 18–19.

szakában szerepet játszott, mi ebben a felfogásban az új? A különböző leírásokból három válasz szűrhető le:

1. *Tudástól függő reflexív termelékenység.* A tudásalapú munka fő jellemzője a tudás alkalmazása a tudásra, mint a termelékenység fő forrására. A tudásalapú technológiai újítások és ezeknek a technológiáknak az alkalmazása között létrejövő visszacsatolások révén lehet új, tudásra épülő műszaki és termékgenerációkat előállítani, ami a tudástársadalom termelékenységi spirálját nemcsak mozgásba hozza és mozgásban tartja, hanem fel is gyorsítja.
2. *Transz-szektorális dinamika.* Azzal, hogy belépünk a tudástársadalomba, nem egy új termelési szektor jön létre. Sokkal inkább arról van szó, hogy a tudástól függő termelékenységnövelés átfogja és megváltoztatja *valamennyi* termelési szektort – mezőgazdaságot, ipart, szolgáltatásokat –, és megszünteti a »termékek« és a »szolgáltatások« közötti különbséget. A végén a szóbeszéd a »posztindusztriális« vagy »szolgáltató társadalomról« ugyanolyan mítosszá válik, mint amennyire tarthatatlanná a régi különbségtétel első, második és harmadik szektor között.
3. *A munka térhez kötöttségének megszűnte és az információtechnológiai indeterminizmus.* Aki a tudástársadalom fejlődését a munka régi paradigmájának elképzeléseivel és kategóriáival próbálja értelmezni, nem ismeri fel annak tulajdonképpeni forradalmi erejét, amely abban rejlik, hogy a tevékenységek különböző fajtái között közvetlen, online kapcsolat alakítható ki – fejlesztés, termelés, menedzsment, felhasználás és elosztás. Ezzel azonban megszűnik a munka ipari társadalmakra jellemző helyhez kötöttségének paradigmája. Ugyanakkor megsokszorozódnak a választási lehetőségek, amelyek döntéseket kényszerítenek ki és szabályozást igényelnek, amiből következik, hogy a technológiai determinizmust az információtechnológia megcáfolja. A tudástársadalom önmagából alakul ki pluralisztikusan, különböző szabályozóknak és fejlődési ösvényeknek különbözőképp megfelelve, különböző részszektorokban és kulturális háttérű társadalmakban és kölcsönös függőségben tőlük. Eközben a tudás elosztása és a tudáshoz való hozzáférés a tudástársadalomban kulcsszerepet játszik új társadalmi egyenlőtlenségek és konfliktusok kialakulásában.

Ez utóbbi, társadalmi feszültségek formájában, már most körvonalazódik a világpiacon metropoliszaiban. Így például a globális pénzpiac expanziója nemcsak foglalkozási lehetőséget teremtett magas képzettségű és fizetésű szakembereknek, hanem közben szerény megélhetésű és szakképzetlen személyzetet is létrehozott. A brókerek, befektetési bankárok, informatikai szakemberek, programozók, ingatlankezesek és biztosítási szakemberek rendszere csak akkor működik, ha sokan vannak, akik szállítanak, takarítanak, karbantartanak, ellátásért felelnek és biztosságot teremtenek. A helyhez kötött neofeudális szolgáltatásadalom »kiszolgálásként« – a szolgálat eszméjét azok fedezik fel, akiknek szükségük van rá: a *global playerek*.

2. szcenárió: Kapitalizmus munka nélkül

De az a prófécia, hogy a tudástársadalom a munka és a termelékenység új és kimeríthetetlen forrásait nyitja meg, nem maradt ellenvélemény nélkül. A szkeptikusok élére a tiszteletre méltó Római Klub állt. Gondolatmenetük, amelyben megjelenik a történelmi bizonyosság abban, hogy a régi leépülésével egy új, tudásalapú, teljes foglalkoztatást biztosító társadalom jön létre, figyelmen kívül hagyja az információs és kommunikációs technológiák radikális újszerűségét, amely lehetővé teszi a teljesítmény munka nélküli növelését. Erre már egészen durva indikátorok is utalnak. Így például Németországban 1955 óta megállás nélkül csökken a lakosságon belül az egy főre jutó kereső foglalkozás volumene. Ma a gazdaságban az egy főre jutó munkavolumen munkaóránként mérve csak 60 százaléka az 1955-ös értéknek. Ebben visszatükröződik az, hogy az információtechnológiák segítségével, kevesebb emberi munkaerővel, a többszörösét lehet előállítani a korábbinak. Ezzel egyidejűleg Németországban a heti átlagos munkaidő az 1955-ös 48 órától 1996-ra 37,4 órára csökkent.²

A hetvenes évek közepéig a foglalkoztatottak számának változásai még a gazdasági konjunktúra ciklusait követték. Az 1967-es és 1975-ös válság éveiben mindannyiszor drámaian megemelkedett a munkanélküliek száma, hogy utána 300.000 fő alá essen vissza. Eltekintve azonban ezektől a konjunkturális hullámoktól teljes foglalkoztatottság volt jel-

---

² Az adatok forrása: *Der Spiegel*, 1998/1

lemző. A teljes foglalkoztatáson alapuló társadalom e békés világot számolta fel az olajválság. A munkanélküliek száma, a kisebb konjunkturális hullámzásokat leszámítva, 1996-ra megtízszereződött az 1970-ben tapasztaltakhoz képest.³ A munkanélküliek száma és hányada a hetvenes évek óta folyamatosan növekszik, miközben az egy főre jutó munkavolumen csökken. Így nézve könnyű az ellenkező következtetésre jutni, mint az optimista álláspont, mely szerint az információtechnológia társadalma is teljes foglalkoztatást garantál. Noha a tudás társadalma új munkaterületeket tár fel, ugyanakkor, többé-kevésbé lábujjhegyen osonva, búcsút int a klasszikus munkán alapuló társadalomnak.

Ha ebben az értelemben igaz, hogy a műszaki fejlődés következtében a kapitalizmus leépíti a jól fizetett és biztos, teljes idejű munkahelyeket, akkor a második modernitás korszakában a társadalmak a fejlődés két ellenkező irányú ösvénye közül választhatnak: vagy tömeges munkanélküliség következik be, és ezzel kettészakad a társadalom olyanokra, akiknek van munkahelyük, és olyanokra, akiknek nincs – beleértve a demokráciának ezzel összefüggő minden veszélyeztetését. Vagy a szükségből fakadóan meg kell próbálni kilépni a munka társadalmából, újra kell fogalmazni, hogy mi a „munka” és mi a „foglalkozás”, és ezzel új utakat kell nyitni – nemcsak a munka társadalmi és vállalati szerveződésének újrendezéséhez, hanem az egész társadalom megújításához, beleértve célokat, értékeket, egyéni életutakat.

Jeremy Rifkin *Das Ende der Arbeit und ihre Zukunft* c. könyvében⁴ megállapította, hogy az USA-ban a gyári munkások aránya a foglalkoztatottakon belül az elmúlt harminc évben 33 százalékról 17 százalékra csökkent, noha az ipari termelés jelentősen nőtt. Az eljövendő tíz évben a gyárakban dolgozó amerikaiak aránya kevesebb lesz, mint tizenkét százalék, 2020-ban két százalék alá csökken a kereső lakosság körében. De még a klasszikus szolgáltató ágazatokban is, melyektől új csodát remélnék az állások tekintetében, már régen elkezdődött az automatizálás és ezzel együtt az állások leépítése. Aki továbbra is felpörgeti a gazdaságot, nemcsak hogy nem küszöböli ki a strukturális munkanélküliséget, hanem még növeli is azt. Hiszen a virágzó vállalkozások a racionalizálásba fektetik nyereségüket – és egy haszonra irányuló gazdasági rendszerben ezt senki sem vetheti a szemükre. Miért hoznának létre munkahelyeket, amikor a gépek sokkal hatékonyabban tudnak dolgozni, mint az emberek?

---

³ Gauer/Scriba 1998, 79.

⁴ Rifkin, 1995

Rifkin szerint az ipari korszak felszámolta a rabszolgamunkát; az információs korszak a tömeges foglalkoztatást fogja felszámolni. Az új technológiák az áruk és szolgáltatások jelentős fokozását ígérik a 21. századra, de ehhez a jelenleg foglalkoztatottak töredékére lesz csupán szükség. Mivel a jövőt a jóformán kihalt gyárak és virtuális cégek fogják jellemezni, minden ember, minden ország kénytelen feltenni magának a kérdést: milyen lesz a társadalom, a demokrácia, a szabadság, a társadalmi biztonság a munkára épülő társadalom utáni időszakban?

3. scenárió:

A világszín – a neoliberális munkacsoda

Fekete mágia – válaszol a neoliberalizmus világhatalma. Vessétek csak szemeteket az USA-ra! Ázsiára! Mindenfelé virágoznak a teljes foglalkoztatáson alapuló társadalmak. Láthatjuk, mennyire elavult ez az utalás a tigris államokra, amelyek időközben válságövezetökké váltak. A teljes foglalkoztatás visszaállításához vezető királyi útként ennek megfelelően radikális politikai kúrát ír elő, amely a pénz értékének nagyfokú stabilitását, a munkabérek visszafogott emelését, kevesebb sztrájkot minimális állammal kombinál, amely, a polgárok és vállalkozók nagyfokú saját felelősségét megtartva, versenyszerű és társadalmi keretek megteremtésére korlátozódik. Ezzel szemben a jóléti állami foglalkoztatáspolitikai stratégiáit (foglalkoztatási programok, állami szolgáltatások kiépítése stb.) az ördög művének tekinti: rövid idejű mérséklés után a munkanélküliség problémáját még csak tovább súlyosbítanák. A munkapiaci problémák megoldásában sikeres államok, mint az USA, Norvégia, Új-Zéland, Portugália vagy az utóbbi időkben agyondicsért Hollandia – így szól az érvelés – egyfolytában alacsony állami részvételt, alacsony adó- és járulékkerheket, magasabb befektetési arányokat, csökkenő béreket, kevés sztrájkot és magas arányú részmunkaidős foglalkoztatást mutatnak. Ezzel az érveléssel szemben legalább három stratégiai ellenvetést lehet megfogalmazni:

1. A neoliberalizmus kulturális vakságban szenved, ez egyaránt vonatkozik (történelmi) eredetére és naivan univerzális érvényűnek hitt „törvényeire”. Ezzel erősíti az imperializmus gyanúját, amely a hatvanas évek óta zátonyra viszi a modernizációs politikát. Nincs világszabadalmi megoldás a munkanélküliség ellen.

2. Aki a neoliberális radikális kúra segítségével mérsékelni tudja a munkanélküliséget, új problémákat támaszt és növel. Olyan társadalmak, mint az amerikai vagy a brit döngölik ezt mostanában az orrunk alá. A munkanélküliség problémáit csökkentették, és olyan problémákra cserélték, mint alacsony bérek, alacsony termelékenység, alacsony társadalombiztosítás, növekvő jövedelemkülönbségek és – különösen az USA-ban – drámaian növekvő letartóztatások.
3. Valóban csak *egyetlen*, az úgynevezett neoliberális politikai út létezik a munkanélküliség felszámolására? A válaszuk: nem. Elegendő egy pillantást vetni Hollandiára, Dániára vagy Skandináviára, hogy lássuk, itt is rövid idő alatt sikerült jelentősen csökkenteni a munkanélküliséget. De semmi esetre sem az amerikai mintára, hanem aktív munkapiaci politikával, rész-munkaidővel, a munkaerő árának radikális csökkentésével és takarékosági intézkedésekkel is – azonban mindig kollektív egyezmények útján, vagyis az által, amit a neokorporatizmus európai útjának nevezhetünk.

Egyébként a „globalizáció” félelmet keltő fogalom is, mert gyakran egyoldalúan a munkahelyek exportjával azonosítják. Így például tajvani munkások fognak egy amerikai mikroprocesszort, beépítik egy Szingapúrban előállított CD-lejátszóba, becsomagolják az egészet egy Kínában készült műanyag dobozba, majd Európába küldik, ahol „amerikai” termékként adják el. A probléma azonban mélyebben gyökerezik, hiszen a globális versenytől való félelem két dologról feledkezik meg.

Egyrészt az intenzív exporttal járó gazdasági ágak nemcsak a közvetlen interakciók helyszínére vannak ráutalva, hanem egy egész régió gazdaságára – beleértve a biztosítótársaságok képviselőit, a pénzügyi tanácsadókat, a gyorsétermi alkalmazottakat, a fitneszteremben dolgozókat és a fogorvosokat, akik termékeiket és szolgáltatásaikat a helyszínen kínálják fel és adják el. A globalizáció ebben az értelemben lokalizációt, vagyis helyhez kötött szolgáltató társadalmat is előfeltételez.

Másrészt a „transznacionálisan” előállítható és eladható termékek, amelyeket soha nem látott odaadással küldenek egyik helyről a másikra, egyre zsugorodó részét teszik ki a világgazdaságnak. A termelékenység olyan területeken növekedik gyorsan, ahol a szükséges információ viszonylag könnyen formalizálható, és mint program könnyen bevihető egy komputerbe vagy egy robotba. Közben nő az igény minden olyan tevékenység iránt is, amelyekre nem ez jellemző, hanem a „józan emberi észhez” kapcsolódnak, amelyekhez személyes kontaktus,

vevőkkel folytatott beszélgetés szükséges. Még akkor is, ha sokukat alacsony termelékenységük miatt kevesebb bérrel honorálnak, ahogy ez különböző kiszolgáló (cseléd-) munkáknál történik.

4. scenárió:

A munka lokális kötöttsége – globalizációs kockázat

Azonban a globalizáció optimista hívei elfeledkeznek egy ellenvetésről: Ha például a pénzpiacok dimenziójában a globalizáció már régóta ténynek számít, ennek az új helyzetnek vajon egyforma következményei vannak-e a tőkére és a munkára nézve, legyen szó esélyekről vagy kockázatokról? Támogat vagy létrehoz-e tehát a globális gazdaság egy „globális munkapiacot” abban az értelemben, hogy a munkát kereső emberek ugyanolyan mobilak, vagy azok lehetnek, mint a *financial flows*? A globális irányultságú és globálisan szervezett tőkével szemben lesz-e vajon globális irányultságú és globálisan szervezett munkásmozgalom?

Ezekre a kérdésekre nyilvánvalóan nemleges a válasz. Amíg a tőkefolyamatok az elektronikus média segítségével, határokat átlépve, másodpercek alatt körbeérik a földet, a dolgozók mobilitását erősen korlátozza a családhoz és helyhez kötődésük, korlátozzák az intézmények, a jog, a kultúra, a rendőrség, a protekcionista mozgalmak és nagymértékben, sőt leginkább az idegengyűlölet, és ez így is marad belátható ideig. Sőt a mobilitás aránya, nemzetközi léptékben, elenyésző. A globális munkaerőnek csak 1,5 százaléka – kb. 80 millió munkavállaló – dolgozott hazáján kívül 1993-ban, és közülük minden második Afrikában és a Közel-Keleten. Az Európai Unióban a munkaképes lakosság mindössze két százaléka dolgozott az EU egy másik országában, noha a jogrend biztosítja a dolgozók szabad mozgását a tagállamokon belül. Rácáfolva a „megtelt csónak” retorikájára, amely a nyugati államokban uralja a közgondolkodást és az idegenrendészeti politikát, a munkát kereső bevándorlók száma a nagyobb nyugat-európai államokban a nyolcvanas évek végén alacsonyabb volt, mint 1975-ben.

Kijelenthető ugyan, hogy „van azonban egy történelmi tendencia, ami globális léptékben a munkaerőpiacok egymástól való kölcsönös függőségének fokozódására utal. Ebben a folyamatban három mechanizmus érvényesül: a multinacionális vállalatoknál és az azokhoz társult, határokon átnyúló hálózatokban történő globális foglalkoztatás; a nemzetközi kereskedelem hatásai a foglalkoztatási és munkafeltételekre

mind Északon, mind Délen; továbbá a globális verseny és az új típusú rugalmas menedzsment hatása az egyes országok munkaerő-struktúrájára.”

Ugyanakkor le kell szögezni: „A tőke lényegéből fakadóan globális. Ugyanilyen általános szabály, hogy a munkaerő lokális jellegű.” A tudástársadalom dinamikája kedvez a tőke koncentrációjának és globalizációjának – éppen a hálózatok decentralizáló erejének köszönhetően -, miközben „[a] munkaerő egysége felbomlik a munkafolyamatok végrehajtásában, a munkaerő-állomány a munka szervezése folytán feldarabolódik, illetve egzisztenciálisan erősen rétegeződik, miközben kollektív cselekvési képességei megosztódnak. (...) A munkaerő elveszíti kollektív identitását és képességeit; munkakörülményeit, érdekeit, céljait és terveit tekintve egyaránt egyre inkább individualizálódik.”⁵

A munka lokális kötöttsége ezzel szemben a dolgozó lakosságot vesztesé teszi a globális globalizációs kockázatok elosztásának harcában. Az ázsiai pénzügyi válság és következményei éles fényt vetnek a gazdasági világkockázati társadalom eddig homályban maradt oldalára. Nemcsak a szervezett felelőtlenség eklatáns példájáról van szó, az ázsiai válság elsősorban azt tette világossá, hogy egész országok és országcsoportok válhatnak áldozatává a globális „kaszinó-kapitalizmusnak”. Az ázsiai középosztály elevenébe találtak, és anyagi alapjaiban veszélyeztették. A csőd- és munkanélküliségi hullámok elképzelhetetlen nagyságrendben rázták meg a régiót.

A nyugati befektetők és kommentátorok az ázsiai pénzügyi válságot többnyire önmagára vonatkoztatják a gazdasági keretrendszerben, és a pénzpiacok fenyegetéseként fogják fel. Közben azonban figyelmen kívül hagyják a tulajdonképpeni robbanásveszélyt: a gazdasági globalizáció globális veszélyei mindenekelőtt a nemzeti-lokális munka létfeltételeit fenyegetik és számolják fel. Elszegényedik a középosztály, a szegények nincstelenek lesznek, a gazdasági és politikai elitek elvesztik legitimációjukat. Egyenesen azt mondhatnánk, hogy az osztályok és a társadalom rendjének összeomlása fenyeget. A globális pénzügyi válságok is kiválthatnak egy „társadalmi robbanást”,⁶ amely aláássa az állami bürokráciát, megkérdőjelezi az uralkodó neoliberais gazdaság-

---

⁵ Castells 1996, 232. ill. 475.; magyarul: Castells (2005): *Az információ kora – gazdaság, társadalom és kultúra. I. kötet. A hálózati társadalom kialakulása.* Budapest, Gondolat – Infonia, 323–324., ill. 605.

⁶ Beck 1988

politikát, összekeveri a nemzeti és a nemzetközi politika határvonalait és hatalmi pozícióit. Hirtelen világszerte felvetődik és a viták közepontjába kerül a „felelős globalizáció” kérdése.

Következésképp nem túlzás „gazdasági Csernobilról” beszélni. Előlenkezőleg: a gazdasági világekockázati társadalom ismérveit jellemezhetjük az ázsiai válság társadalmi és politikai következményeivel 1998-ból, ahogyan az ökológiai világekockázati társadalom azzal az „antropológiai sokkal” volt ábrázolható, amelyet az „orosz GAU” keltett Európában.*

Ez vonatkozik a következő ismérvre is: beindulnak az új politikai intézmények és opciók körüli viták – regionális és nemzeti protekciónizmus, transznacionális biztosítási rendszerek, globális politikai kormányzati intézmények és ezek demokratikus legitimitációi. Vagyis: megtörik a politikamentes, neoliberális világpiaci fatalizmus látszata. A világekockázati társadalom a „posztmodern konstelláció” ellentéte: egy új értelemben vett, erősen átpolitizált, önkritikus társadalom, amelyben a politikailag robbanásig feszült ökológiai és gazdasági világveszélyek hatására többek között befolyásoló tényező lehet a transznacionális párbeszéd, a politika és a demokrácia is.

5. szcenárió:

Fenntartható munka – az ökológiai gazdasági csoda

Miután a nyugati modell fejlődési határait felismerték és elfogadták, megkezdődött a keresés egy alternatív „fenntartható” fejlődési modell után. A „fenntarthatóság” legtöbbször idézett definíciója a Brundtland Bizottság jelentéséből származik:

„Fenntartható fejlődésen a fejlődésnek olyan formáját értjük, amely megfelel a mai generációk szükségleteinek, anélkül, hogy fenyegetné a jövő generációinak lehetőségeit szükségleteik kielégítésében... Fenntartható fejlődés azt jelenti, hogy minden ember alapvető szükségleteit kielégítik,

---

* GAU = „Größter Anzunehmender Unfall” (feltételezhető legnagyobb baleset, angolul: worst-case scenario) – *a fordító*

és mindenki lehetőséget kap arra, hogy teljesüljön a vágy egy jobb élet után.”⁷

E szerint a definíció szerint a fenntartható fejlődés többet jelent a természet egyszerű megőrzésénél, vagy az ökoszisztéma körütekintő bánásmódjánál. Beletartoznak a társadalmi fejlődés és a társadalmi átalakulás új modelljei. A fenntartható fejlődéssel kapcsolatos vitákban a koncepció két lényeges eleme újra és újra visszatér: az egyik a gazdasági fejlődés, a másik az államok, generációk és nem utolsósorban a nemek egyenjogúsága.

Amíg a műszaki haladás növelte a munka termelékenységét, és ezáltal csökkentette az emberi munka jelentőségét, most az a cél, hogy „fenntartható” gazdálkodással és munkával a természet produktivitását, különösen az energiahasznosítást növeljék. Ha sikerülne az energiahasznosítást a négyszeresére emelni, megtörténhetne a fordulat a „fenntartható fejlődés” irányába. Valóban lehetséges egy hordó nyersolajat, egy kilowattóra áramot vagy egy tonna földet a maihoz képest négyszeres hatékonysággal hasznosítani, ahogyan azt Ernst Ulrich von Weizsäcker olyan hatásosan leírta a *Das Jahrhundert der Umwelt* [A környezet évszázada] c. könyvében.

Egy „fenntartható” gazdaságban a munka súlypontja a termelésről átkerülne a karbantartásra, javításra és egyéb szolgáltatásokra; vagyis a fejlődés – még ha jelentősen megváltozott hangsúlyokkal is – a szolgáltató társadalom irányába mozdulna el. Ezek az új „fenntartható” munkák ezenfelül a napenergiát hasznosítják, időtakarékosak, de egyúttal fejlett technikát is alkalmaznak, és decentralizáltak – mindehhez olyan képzettségi és tevékenységi profil járulhat, amely modern információs és kommunikációs technológiákat alkalmaz az ökológiai gazdaság és munka érdekében.

Ezeknek a scenárióknak a lényege az ökológiai adó, egy olyan modell, amely a kör négyszögesítésének tűnik: a természeti erők felhasználásának megadóztatása összekapcsolódik a munka költségeinek csökkentésével. Az elképzelés arról szól, hogy az állam csökkenti a bérek járulékos költségeit (hozzájárulás a nyugdíjához stb.), és azokat egy, a fogyasztásra kivetett adóval egyenlíti ki. Ezzel egyszerre két kulcsprobléma oldódna meg – a munka olcsóbb lesz, az energia pedig drágább, ennek következtében pedig: magasabb szintű foglalkoztatás és környezetvédelem!

---

⁷ Hauff 1987

Az elképzelés támogatói ebben egy társadalmi és ökológiai munka- és gazdasági csoda kezdetét látják. A környezetkímélő munka és a foglalkoztatás összefüggéseire az alábbi konkrét példák említhetők:

- Ha a jövőben bezárnak egy atomerőművet, minden ott megszűnő munkahely öt munkahelyet teremt a szélenergia-iparban. Ráadásul a szélenergia-ipar öt éven keresztül évi százszázalékos fejlődési rátát tudott felmutatni. Vagyis a fejlődés a gazdaság megfelelő helyén következett be. Egyébként a szélenergiával termelt áram középtávon jóval olcsóbb, mint az atomerőműből nyerté, reális értéken számítva.
- Az energiára és a széndioxid-kibocsátásra kivetett adó 650.000 ezer munkahelyet teremt a feldolgozóiparban és a szolgáltató szektorban (a gazdaságkutató intézet szerint).
- A közlekedési fordulat – a tömegközlekedés megnégyszereződése – a következő 25 évben egymillió új munkahelyet teremt (Észak-Rajna-Wesztfália közlekedési miniszteriuma szerint).
- Vízhatszósító és takarékosági technológiák Németországban 200.000 munkahelyet igényelnek (Berlin környezetvédelmi szenátusa szerint).
- Sőt az Európai Unió ötmillió új munkahelyet jósol tíz éven belül, amennyiben fordulat következik be a napenergia felhasználása terén Nyugat-Európában.

A nemzeti vagy európai szintű környezeti adók tekinthetők az ökológiai átépítés alaposan kidolgozott stratégiája részének, és politikai eszközökkel valósíthatók meg. Ez a stratégia az *állami beavatkozásokat civiltársadalmi mozgósítással* és a gazdaság *önkontrolljával, önirányításával* kapcsolja össze. Az állami beavatkozások körébe tartoznak a piacszabályozó rendeletek (káros anyagok határértékének megállapítása, de olyan politikai célok is, mint az atomenergia felhasználásának beszüntetése a gazdaságban, vagy a napenergia felhasználásának támogatása, közlekedésszabályozás stb.). Civiltársadalmi elem a tudatos „fogyasztási fordulat”, hiszen például a lemondás az autóról nemcsak költségmegtakarítás, és a közlekedéstervezés problémája, hanem az alternatív életstílusokról meghozott politikai döntés is. Idetartozik továbbá a gazdaságban a részvételi jogok, a felelőségekkel és a köteleiségekkel kapcsolatos jogok bővítése, amelyek elfogadtatják a „fenntartható” gazdálkodás és munka céljait, és segítik gyakorlati kipróbálását.

6. scenárió: Globális apartheid

Az elmúlt húsz évben világszerte 36 százalékról 40 százalékra emelkedett a dolgozó nők aránya. A Világbank ezért a nőket a gazdasági globalizáció nyerteseinek tekinti. Az viszont eközben figyelmen kívül marad, hogy a növekedés, elsősorban a nőknél, a *nem hagyományos foglalkoztatási viszonyok előretörésével* jár együtt világszerte, az ipari országokban ugyanúgy, mint a fejlődés küszöbén álló vagy fejlődő országokban: részidős foglalkoztatás, képlékeny átmenet az informális és a formális szektor között, otthoni munkavégzés, jogilag nem szabályozott foglalkoztatási viszonyok.

Az indiai társadalomtudós és ökológus, Vandana Shiva ebben az értelemben világszerte növekvő szakadékról beszél gazdagok és szegények között, amely „globális apartheidba” torkollik. Shiva különbséget tesz azok között, akik részt vesznek a globális gazdaságban, és azok között, akiknek lokális létfenntartási alapjai összeomlottak, és túlélésük van veszélyben. Az ökológiai globalizációs válságok is helyben fejtik ki hatásukat. Az ökológiai és az igazságossági válságok belső egységet alkotnak: „nem létezhet igazságosság a nemek között az ökológiai válságok és a globális apartheid világában, ha leépítik a szegényeket védő szociális és politikai struktúrákat, azért, mert ezek »gátolják« a szabad kereskedelmet, vagy mert »nem hatékonyak«, vagy »pazarlóak« a haszon növelésének piaccgazdasági logikája szerint.”⁸

Amennyire az információtechnológia alkalmazásának köszönhetően sikeres kapitalizmus megszabadítja béklyóitól az emberi munkát, olyan mértékben jelentik a különböző győzelmi jelentések és vész hírek ugyanannak az éremnek a két oldalát. A transznacionálisan működő konszernek nyereségei együtt nőnek a munkanélküliek számával az európai jóléti államok társadalmaiban. Ugyanaz a fejlődés, amelyet a gazdaság az egekig magasztal, a dolgozók számára a poklot jelenti: nincs már szükség rájuk.

Ha ezt Németország példájával akarjuk szemléltetni, és a szektorok közötti alapvető változásokra vonatkoztatjuk, igazat kell adnunk Michael E. Porter amerikai közgazdásznak, aki szerint a német kapitalizmus elvesztette sikeres „gyémántját”, amely a nemzeti gazdaság

---

⁸ Shiva (1995): Beijing-Conference: Gender, Justice and Global Apartheid. In: Aüthal Beijing, 78.

összetéveszthetetlen előnyeit meghatározza.⁹ Porter számára a gyémánt egy olyan gazdasági-politikai eszménykép, amelyben a nemzetgazdaságtan gazdasági bázisa az adott ország kulturális jellemzőivel és politikai céljaival egyedülállóan kapcsolódik össze, hogy azután megalapozza az ország helyét a világpiacon. A német „fordi gyémánt” egészen a hetvenes évekig az autóipar, a vegyipar, az élelmiszeripar, a gépgyártás és az elektrotechnika termelési szövetségéből származott. Sikere a sajátos történelmi- politikai feltételek összefonódásából adódott. Ezek:

- „szakmunkás” mint márkatermék, megfelelő képzési kultúrával és életkörülményekkel;
- tömegtermékek iránti tömegigény a hazai piacon;
- megfelelő, helyhez kötött beszállítói gazdaság;
- nem utolsósorban erős szakszervezetek és politikailag magasra értékelt autonómia a bértárgyalásoknál;
- társadalmi partnerségre irányuló vállalkozó kultúra;
- politikailag a „dolgozó polgár” eszményképe, aki az osztályharcos szlogeneket mérsékelt tárgyalásokra és demokratikus elkötelezettségre cseréli fel.

Ez a háború utáni konszenzusos modell elvesztette alapjait a globális, tudásra és információtechnológiára épülő termelési-módban. Egyrészt megtört az összhang a termelékenység, a gazdasági növekedés és a foglalkoztatás között. A rendkívül produktív globális gazdaságban ugyan egyre többet termelnek, viszont egyre kevesebb emberi munkakerővel. A következmény: a vonzó, jól fizetett munkahelyek kínálata csökken a gazdasági növekedés ellenére. Ugyanakkor nem szükséges, hogy a beszállító szektor helyben legyen. Mindez oda vezet, hogy egyszerre növekszik mindkettő: az exportgazdaság nyeresége és a nemzeti és jóléti állam által finanszírozandó munkanélküliség.

Miközben a háború utáni német gazdasági csoda, amely megteremtette a „fordi gyémántot”, kollektív felemelkedéshez vezetett, és támogatta a demokratikus rendszer elfogadtatását, most már, a „posztacionális konstellációban” (Habermas), ez a német sikermodell elvesztette alapjait, a munkanélküliséggel együtt a demokrácia is újra kérdésként merül fel, és pedig összefüggésben azzal, hogy milyen legyen a társadalom eszményképe a teljes foglalkoztatás megszűnte után.

---

⁹ Porter 1993

„Az emberek életében sebesen nő a bizonytalanság jövőjüket illetően. A nyolcvanas évek végén az individualizáció nevében még ünnepelték a „származás béklyóinak” lerázását. Annak ígérete, hogy az emberek sorsukat maguk vehetik kezükbe – függetlenül a származástól és a nemtől –, mára az állandó társadalmi fenyegetettség szitokszava lett. Az új lehetőségek földjére indulást kiszorítja a félelem, hogy minden, amit eddig elértünk, holnapra elpárologhat. A beigért osztály nélküli társadalom helyett a »finom megkülönböztetések« (Bourdieu) révén kialakuló, új nagy társadalmi polarizáció jelenik meg. A minden réteg számára elérhető társadalmi felvonó-effektus helyére a forgóajtó-effektus lép, amely kevés nyertest segít előre, és sok vesztest penderít ki.”¹⁰

Az ezzel együtt járó be- és összeomlásokból, konfliktusokból és legitimációs problémákból végül még (egyések érvelése szerint) ökológiai válságok és polgárháborúhoz hasonló állapotok alakulhatnak ki a nyugati demokráciákban. Ellenlépésként a fundamentalizmus sokféle formájával és az idegengyűlölet erőszakos kitöréseivel kell számolni, együttvéve tehát gonosz, ördögi fejlődésekkel, amelyek ráadásul egymást kölcsönösen erősítik, és a korszakban lappangó katasztrófát kitörni engedik.

Az ilyen *neospenglerizmusnál* sokak számára központi szerepet játszanak a demográfiai változások. A világ legszegényebbjeinél legmagasabb a születések száma, miközben a leggazdagabbak egyre kevesebb gyermeket hoznak a világra, úgyhogy végül kiegyenlítődést csak világméretű migrációs áradatok eredményezhetnek – ami ismét Európának, mint erődnek a kiépítéséhez fog vezetni, és beindul az elzárkózási spirál.

---

¹⁰ Thomas Westphal (1998): *Programmiertes Wachstum und moderner Kapitalismus. Zeitschrift für sozialistische Politik und Wirtschaft*, 4, 27.; ott az utalás M. E. Porterre. Lásd még H. Kern, M. Schumann (1998): *Kontinuität oder Pfadwechsel? Das deutsche Produktionsmodell am Scheideweg*. In: Cattero, 85–98. John Gray ezzel szemben két érveléssel relativizálja a németországi „szociális piacgazdaságnak” ezt a pesszimista diagnózisát: az első szerint a nyugat-német gazdaságon kívül egyetlen más gazdaság sem tudott volna integrálni egy államcsődbe került gazdaságot, mint amilyen az NDK volt. Másrészt éppen a „rajnai kapitalizmus” egy verzióját lehet központi helyzete miatt lényeges reformokkal a háttérben újból felépíteni és kiépíteni a nyitott határok Európájában; lásd John Gray (1999): *Die Vereinigten Staaten und die Utopie des globalen Kapitalismus*. In: Beck, 1999.

7. szcenárió: Az önfoglalkoztató – a bizonytalanság szabadsága

A második modernitás korszakának egyik legszembetűnőbb ismérve a „saját életvitel” – paradox módon kollektív – kívánsága. Az individualizációnak ez a gondolati horizontja nem az égből pottyant, és nem is gyökerezik mélyen individuális reményként minden egyes ember szívében. Egy mélyreható történelmi-kulturális fordulatról van szó, amely egyébként már korábbi évszázadokban is megfigyelhető és feljegyzésekben olvasható volt, különösen a 19. században és a 20. század első felében, azonban a második világháború után az európai országokban létrejött jóléti állam háttérében új kifejezési formát és ösztönzést kapott. Azt mondhatjuk, hogy a hetvenes évek óta a hatásában aligha túlbecsülhető oktatási expanzió miatt, de az általános gazdagodás következményeként is, továbbá a politikai és szociális alapjogok (amelyek mindig egyénre szabottak) belsővé válásával, egyfajta teljes körű casco-individualizációval, az emberek kiléptek származási közegük biztonságából, és saját maguk kezdték el alakítani életüket – annak a politikai szervezetekre és választói magatartásra, családra és házasságra, intimításra és szexualitásra gyakorolt valamennyi turbulens következményeivel együtt.

A nyolcvanas évek és növekvő gyorsasággal a kilencvenes évek óta ez a világméretű individualizáció kiegészül a munka individualizációjával (e két folyamat részben kongruens, részben ellentétes). Ez azt jelenti, hogy az egyéni életutak és a vállalatok szempontjából számára a megszokott munkaviszony kezd felbomlani. A biztonság jóléti állami gazdaságának helyébe a korlátok elvesztéséből adódó bizonytalanság politikai gazdasága lép, megszűnnek az alapvető különbségtételek, amelyek az első modernitás korszakának európai társadalmában természetesnek tűntek az egyének és az intézmények számára (munka és tőke, üzem és piac, önálló és alkalmazottak, házimunka és a magunk kedvtelésére, illetve idegenek által megszabott, mások számára végzett [bér]munka). A kereső munka szerződéses formát ölt és „szétdarabolódik”, és ezzel szétforgácsolódik többek között a családban, szomszédságban és közösségben zajló társas élethez szükséges idő is. Egy elvileg kétarcú cselekvési és opciós tér jön tehát létre: egyrészt új szabad terek nyílnak meg egy most már „saját munka” és „saját élet” alakításához és meghatározásához; másrészt új csapóajtók nyílnak a kirekesztéshez, és a kockázatokat az állam és a gazdaság az egyénekre hárítja. A két nézet

közös abban, hogy, így vagy úgy, mindkettő a munka bizonytalan vilá-
gairól szól, amelyek kockázatokhoz kötik az esélyeket.

Az alábbiakban a „munka individualizációját” először, mint a re-
mény, majd, mint a hanyatlás szcenárióját vázoljuk fel, és állítjuk
szembe egymással.

Az individualizálódott munkaformák jellemzéséhez a köztudatban
különböző címkék tapadnak, amelyek a szabályostól eltérő, diszkrimi-
nálódott vagy orchideaszerű szubkultúrák illatát árasztják. Jól illik ide,
hogy e szélesben terjedő munkaformákról nincsenek rendszeres sta-
tisztikai elemzések, csak becslések; sőt, az is kérdéses, hogy a normá-
lissá váló sokféleség miatt egyáltalán megfelelők-e még az általánosító
hivatalos statisztikai besorolások.

„Outsourcing” az egyike ezeknek a címkéknek, ami lefordítva ki-
szervezést jelent. Tehát arról van szó, hogy az „üzemek” (már ez a fo-
galom is veszített a jelentéséből) élhetnek a távoli együttműködés lehe-
tőségével. A könyvelést kiszervezik, éppen így a telefonközpontokat és
a nyilvántartásokat is. A kiszervezett üzembrészek saját számlájukra
dolgoznak, szolgáltatásaikat a szabad piacon is felkínálják. Ezáltal a
piac (amely korábban az „üzem” ellentéte volt) bekerül az „üzembe”, és
megszűnnek a régi, bent és kint közötti, örökérvényűnek látszó határ-
vonalak.

Ez a „franchising”-ra is vonatkozik, ami azt jelenti, hogy cégnevet,
árutípust és védjegyet is lehet vásárolni. Aki így tesz, az egy „fran-
chise”-vevő, tehát se nem vállalkozó, se nem munkavállaló, hanem „is-
is”, új formában mindkettő egyszerre, szembehelyezkedik tehát az első
modernitás rendezett, „vagy-vagy” munkavilágával. „A modern önfog-
lalkoztató saját maga főnöke, és annál sikeresebb lesz, minél inkább
hasonlít az ideális munkatársra” - írja Peter Fischer.¹¹

A „látszatra önálló” is bizonyos mértékig „önfoglalkoztatók”, ab-
ban a többféle értelemben, hogy a vállalkozó és a napszámos, az önkí-
zsákmányoló és az „önmaga ura” keverékét testesítik meg, és közben
társadalmilag rendkívül érzékeny és kooperatív, egyben izolált munkát
nyújtanak ügyfeleiknek kontinenseken átívelő közvetlen szolgátságban.
Életükön, mint egy műalkotáson dolgoznak, de közben megszenvedik a
verseny diktátumát és a konszernek globalizált hatalmát. A tevékenysé-
gek és a bevételi források szóródása csökkenti a kockázatot, de nem
ajánlatos a mindentudó szerepében feltűnni és felkínálkozni. Ezzel csak
azt érnék el, hogy a konkurencia kutyái által üldözöttekké váljanak.

---

¹¹ Fischer 1995, 140.

Egyediségük, saját kis piacuk, illetve kompetencia- és bizalmi tőkéjük kerülne kockára a munkatársakkal és az ügyfelekkel való együttműködésben. Felvirágozik a „mindennapokon átevickélés” művészete.

„Muddling Through az önállók egy új társadalmát írja le. Ezekre az egyszemélyes vállalkozásokra csak fenntartással illenek a vállalkozói létről alkotott hagyományos elképzelések. A vállalkozói cél a legtöbb esetben sokkal inkább az egyéni életút alakítása, mint a világpiac meghódítása. Ha sikerül átevickélni a mindennapokon, annál jobb. De szükség esetén elfogadhatónak tűnik még egy rosszul fizetett szolgáltatói állás is, és értelmet adó szakasza lehet az egyéni pályafutásnak. Az ilyen életút persze tele van törésekkel és ellentmondásokkal, képzéseket szakítunk félbe és kezdünk újra, gyakran egyenrangúnak számít egy, a McDonalds-nál végzett munka és egy vállalkozás alapítása, minden a tevékenységek és foglalkozások teljesen egyéni szövedékévé áll össze. Ezekben az életkonstrukciókban azonban egyvalami közös: túl vannak a klasszikus munkavállalói életúton, szakszervezeteken, bérmegállapodásokon és építési kölcsönszerződéseken.”¹²

És ezek az önállóság egy új bizonytalan kultúráját alapozzák meg: megjelenik a „saját ügyére vállalkozó”.

8. scenárió: A munka individualizációja – a társadalom széthullása

„Linda új munkáséletének vannak árnyoldalai. Mindenekelőtt egyfolytában fél attól, hogy nem talál következő állást. Bizonyos szempontból Linda elszigeteltnek és sebezhetőnek érzi magát. Félt a kirekesztettségtől, nem akarta például, hogy a neve megjelenjen ebben a cikkben. De a szabadság, hogy saját maga főnöke lehet, ellensúlyozza bizonytalanságát. Linda életét és mindennapjait a fiáról való

---

¹² Clermont/Goebel 1997

gondoskodás tölti ki. Maga szabja meg kötelességeit. És így a munka új világának úttörője lesz.”¹³

A munka társadalmának fejlődésében bekövetkezett történelmi fordulatnak vagyunk szemtanúi: amíg az első modernitás korszakában a munka normák és standardok jegyében zajlott, a második modernitás az ellenkezőjét hozta, a munka individualizálódott. Ebben nagy szerepet játszanak az IT-munkára épülő társadalom új lehetőségei. Az új technológiák – és mint köztudott, még csak a forradalmi fejlődés elején állunk – lehetővé teszik a munkafeladatok egyidejű decentralizálását és koordinálását interakciós hálózatokban, valós időn belül, akár kontinenseken, akár folyosókon keresztül. A munka egykori „üzemi”, értsd: helyhez kötött szervezeti struktúrájának ez a lépésről lépésre megvalósuló *belső globalizációja* az alapvető megkülönböztetések és a dolgok maguktól értetődő voltának lassú összeomlásához vezet. Ezt bizonyítják az új forradalmi varázsszavak a menedzsment társadalmi lombikjából, amelyek „idegenszavakként” a világ szinte minden nyelvében megtalálhatók, és utat mutatnak a munka fejlődésének: lean production, subcontracting, outsourcing, offshoring, consulting, downsizing és customizing.

Ebben a fejlődési irányban az a legfeltűnőbb, hogy ezek az új kétértelmű fogalmak szerint bizonytalan és tarka tevékenységi formákban végzett munkák mutatják a legnagyobb növekedési rátát. A dél-európai országokra, mint Olaszország és Spanyolország, mindig is jellemző volt, hogy az informális munka jelentős részét tette ki az összmunkának, mégpedig több mint 30 százalékát – ugyanez most már a neoliberais reformpolitika éllovasaira, mint Nagy-Britannia és az Egyesült Államok, is vonatkozik. Az Egyesült Királyság a munka standardizálásának éllovasa volt, ma pedig a munka individualizációjának az éllovasa. A nem hagyományos munka aránya már a kilencvenes évek elején majdnem elérte a 40 százalékot (az emberek nagyrészt részidőben dolgoznak, és 85 százalékuk nő); a munka destandardizálása azóta még jobban felgyorsult.¹⁴

Mind az OECD, mind az International Labour Organization (ILO) jelzi, hogy a részmunkaidő a nyolcvanas és a kilencvenes években gya-

---

¹³ *Newsweek*, June 4, 1993, 17.; lásd még Sennett 1998.

¹⁴ McLaughlin 1994; J. Millar, K. Cooke, E. McLaughlin (1989): *The Employment Lottery. Policy and Politics*, Vol. 17, No. 1, 75–81.; Mead/Filed London 1997.

korlatilag az iparosodás kezdetén álló minden országban gyorsan növekedett, és már a kilencvenes évek elején 30 és 40 százalék között mozgott (a „rugalmas munka” gyűjtőfogalmába beletartozik a részmunkaidő, a jelentéktelennek minősülő és átmeneti tevékenység, a látszatönálóság stb.).

Ott, ahol a magánélet is és a munka világának individualizálódása egybeesik, és egymást kölcsönösen erősíti, a társadalom összeomlása fenyeget. A „hálózati társadalom feltételei között a tőkét globálisan koordinálják, miközben a munka individualizálódik. A teljesen különböző kapitalisták és a divergens munkásosztályok közötti harc alámerül a tőkeáramlás tiszta logikája és az emberi tapasztalat kulturális értékei közötti alapvetőbb ellentmondásban.”¹⁵

Ezek a keresztül-kasul kapitalizálódott élet- és munkaformák talán egy szatíra formájában adhatók leginkább vissza.

Figyelmeztetés – egy szatíra

„A szociális piacgazdaságban a legrosszabb, ami bekövetkezhet, az, ha valaki ápolásra szorul. Ápolásra szorul, vagyis elesett, vagyis keveset ad le mások számára. A kapitalizmus fiatal, és utálja a mankókat, a protéziseket és a tolószékeket. Aki beteg, az antikapitalista, és zavarja az ügymenetet. Aki még betegebb, az terrorista, és veszélyezteti a munkahelyeket. Aki betegebb a betegnél, az visszaél a szociális hálóval és a vállalkozások jóakarásával. A munkabér folyósítása betegség esetén szocializmushoz vezet, ezért ki kell iktatni!...

Amióta fiatalabbak vagyunk, nagyobb a teljesítőképességünk. Alig van köztünk olyan, aki ne lenne képes öt Mac-állást betölteni! Reggel ötkor mindenki újságot hord ki, azután megy kutyát sétáltatni, majd fél napon keresztül hamburgert süt, a nap másik felében kiségit egy bioboltban vagy a vegytisztítóban, mielőtt este pincérkedni indulna. A szolgáltató társadalom mindenkit fiatalon tart. Aki nem rugalmas, és nem áll négy lábon, egyszerűen nem érti az idő dollár jellegét. Magadra vess, öreg!

Fiatalok vagyunk, előttünk a globalizáció, ez a jelszó. Igen, hiszen ettől már csak a haj öszül, és a szolidaritás olyan, mint hajhullás és rossz lehelet egyszerre. Mindenki

---

¹⁵ Castells 1996, 476.

Elmex-szel mossa reggel a fogát, mielőtt este Aronallal le-
dörzsölné a zsákmányt a csákányáról. A tőke Blendax-ja
éppen azt jelenti, hogy mutasd ki a fogad fehérjét.
Mióta fiatalabbak lettünk, (...) a demokráciát igenljük és
helyeseljük, a kommunizmust tagadjuk és szidjuk, közben
valamennyien közelebb kerültünk egymáshoz, és hálózat-
ba kapcsolódtunk, összeszővődtünk és bekábelezettünk.
Egyre több munkanélküli veszi fel bérét és fizetését gyor-
san és problémamentesen bankkártyával. Egyre több haj-
léktalan és menekült készített magának Visa kártyát a vi-
lág minden tájáról. Egyre több honfitársunk játszik a tőz-
sden, vagy helyezi el a pénzét részvényekben, vagy más-
ban, másképp. Csak akinek még nincs mobiltelefonja,
rontja el magát eggyel!”¹⁶

9. scenárió: A plurális tevékenységek társadalma

Az eddigi – reménnyel vagy aggodalommal teli – scenáriók megre-
kednek ott, hogy központi szerepet szánnak a kereső munkának a társa-
dalomban, az egyéni életutakban és a politikában. Ha azonban osztjuk
azt a feltételezést, hogy a kereső tevékenység volumene csökken, para-
digmaváltásra, a vonatkoztatási keret cseréjére van szükség, és felvető-
dik a kérdés: milyen vezéreszmék léphetnek a kereső munkát közép-
pontba helyező társadalom helyébe? Vagy másképp fogalmazva, meny-
nyiben jelennek meg már most alternatív eszményképek az emberek
élet- és munkakörülményeiben, illetve a tervek szintjén, amelyek meg-
haladják a teljes foglalkoztatáson alapuló társadalmat?

A munkán alapuló társadalom utáni időkre vonatkozó forgatóköny-
vekből kettőt vázolok fel röviden, mindkettő már jelen van a közbe-
szédben: ebben az alfejezetben a plurális tevékenységek társadalmával
kapcsolatosat, a következőben pedig a szabadidő-társadalomét. A har-
madik elképzelést (Európa, mint transznacionális polgári társadalom)
ennek az esszének a két utolsó fejezetében fejtem ki részletesen.

---

¹⁶ Peter Maiwald: Solidarität ist wie Mundgeruch. Die Presse (Wien), 20./21.
Juni 1998, Beilage Spektrum

A munka társadalmából a plurális tevékenységek társadalmába vezető átmenetben új válasz születik arra a kérdésre, hogy mi a munka. A „tevékeny társadalom” fogalma ugyan magában foglalja a kereső munkát is, de csak mint egyet a sok tevékenységi forma közül (ilyen a családi munka, a szülői munka, az önmagunkért végzett munka, az önkéntes munka, a politikai tevékenység). Ezzel valami magától értetődő dolog kerül a figyelem középpontjába, mégpedig az a tény, hogy az emberek mindennapi élete és munkája *plurális* tevékenységek Prokrusztész-ágyába van beszorítva – ez olyasvalami, ami általában homályban marad a kereső tevékenységen alapuló társadalomban.

Elisabeth Beck-Gernsheim írja, hogy a kereső munka mindig „másfél személyre szabott foglalkozásnak” számított.¹⁷ Az úgynevezett normális munkaviszonyt a férfira szabták, aki mögött ott állt egy feleség, aki elvégezte a „maradékot” (háztartás, gyerekek, evés, mosás, takarítás, érzelmi egyensúly, mindennapi terápia stb.). Különösen a feminista mozgalmak és a gender-kutatás lépett fel vehemensen e monolitikus szemlélettel szemben, amely szerint a kereső foglalkozás és csak a kereső foglalkozás egyesíti magában az összes társadalmilag fontos tevékenységet.

Azonban a monogám munka társadalmától a plurális tevékenységek társadalma felé történő nyitásnak nagyon sok előfeltétele van. Sok mindennek meg kell változnia, nemcsak a hivatalokban, a jog területén és a politikában, hanem mindenekelőtt a gondolkodásmódban, különösen a férfiaknál. Azzal az elképzeléssel, hogy társadalmi identitást és státust csak foglalkozás és karrier révén lehet elérni, szakítani kell, meg kell haladni; mint ahogy ténylegesen le kell választani a kereső munkáról a társadalmi tekintélyt és a szociális biztonságot. Ez nemcsak azt a hajlandóságot és képességet elötételezi, hogy a legkülönfélébb jövedelmi forrásokra teszünk szert, például a kereső munka mellett tőkéből származó jövedelemre is (utóbbi egy gyakran hallott cinikus tanács, amely különösen hajléktalanokon segít), hanem ki kell építeni az általános társadalombiztosítás rendszerét, amely magában foglalja a jogot a megszakításokkal tarkított munkavégzésre is.

A „plurális tevékenységek társadalma” kifejezés figyelemreméltóan kettős jelentéssel bír. Egyrészt a vállalatok saját céljaik érdekében a dolgozók nagyobb rugalmasságát vezethetik le belőle. Ez történelem például abban az esetben, ha különböző üzemek összefognának, és a foglalkoztatottak közös/egyeséges csoportját hoznák létre, amelyeket aztán

---

¹⁷ Beck-Gernsheim 1982

egyszer az egyik, másszor a másik üzemben alkalmaznának. A dolgozók ebben az esetben „többszörös munkaszerződést” kötnének, ez azonban nem jelentene önrendelkezést az életútjuk felett, hanem még jobban kiszolgáltatná őket a váltakozó szükségleteknek és munkaképességük legracionálisabb kihasználásának a különböző üzemekben.¹⁸ A „permanens időmunkások” száma jellemző módon éppen azokban a tevékenységi körökben növekszik rohamosan, amelyekben a magas presztízs és a jó fizetés magas műszaki kvalifikációval kapcsolódik össze. Ezek a „kombinált munkaerők” gyakran ugyanazt a munkát végzik, mint a folyamatosan foglalkoztatottak, magas fizetést kapnak, de kisebb a szociális biztonságuk, kevesebb a fizetett szabadságuk stb. Ott, ahol új munkahelyek születnek, például a high-tech területeken, az alkalmazásnak ezt a fajtáját a nagy cégek (Microsoft, AT&T, Boeing stb.) gyakran bevetik.

Másrészt egy „fiatal menedzserekből” álló szervezet Franciaországban olyan foglalkoztatási szerződést javasol, amely mindenki számára lehetővé teszi az „idő új visszavételét”. Az idő feletti önrendelkezés „az eljövendő évtizedek igazi gazdagságát jelenti, és véget vethet a gazdasági kényszereknek való alávetettségnek (...) Ha minden polgár visszakapja a lehetőséget arra, hogy szabadon rendelkezzen saját időtőkéje felett, akkor annak szükségyszerűsége alól is fel kell menteni, hogy ezt az időt a létfenntartás megszerzésére fordítsa, hogy egész élete rámenjen a létfenntartásra.”¹⁹ Konkrétan itt arról van szó, hogy egy állandó (bér)megállapodás keretében megállapodnak a munkaidő rövidítésében, ami lehet átalány (az évi vagy többéves munkavolumenre megállapítva), de egyénre szabott is (a heti vagy havi munkaidőhöz viszonyítva). Ez a szerződés mindenki számára lehetővé tenné, hogy maga válassza meg és alakítsa saját ütemtervét. A foglalkoztató jövedelmet, státust és mindenekelőtt folyamatos jövedelmet biztosítana a dolgozóknak, akik így maguk szabnák meg a megszakításokkal tarkított munkavégzésüket. Ez a fajta többféle tevékenységet átfogó szerződés abból indul ki, hogy az alkalmazottak ma és a jövőben „szabadon választott időkeretet” igényelnek. A szerződés a munkahelyeken nagyobb rugalmasságot biztosít a munkaerők kihasználásában, a foglalkoztatottnak pedig újfajta autonómiát nyújt az időfelhasználásban, új viszonyulást a fizetett munkához, mivel ezáltal a munkán kívüli tevékenysé-

---

¹⁸ Lásd ehhez S. Greenhouse (1998): Permanently Temporary. *International Herald Tribune*, 31. 3., 15.

¹⁹ Centre de Jeunes Dirigeants, Paris 1995, 125.

geket és a „saját élet” alakításában rejlő kulturális értéket is elismerik és biztosítják. Így a kereső munkára épülő társadalmat valóban felválthatná a plurális tevékenységek és a plurális tevékenységet végzők társadalma.

André Gorz *Arbeit zwischen Elend und Utopie* [Munka nyomor és utópia között] c. könyvében a társadalom politikai átalakítását követeli. Ez a reform a társadalom túléléséhez – jobban mondva: helyreállításához – szükséges, hogy mind az egyének, mind a vállalatok fejlődhesse- nek az új információs technológiák segítségével. Ez a társadalom úgy épülne fel, hogy a bizonytalan, meg-megszakított és radikálisan változó fizetésért végzett munka többé nem vezetne a társadalom széteséséhez, hanem a társadalmi létezés és együttélés új formáit bontakoztatná ki.

Egyébként már Lord Keynes is azon a véleményen volt, hogy „a kenyeret kell vékonyan a vajra kenni, hogy a még elvégzendő munkát olyan széles körben elosszuk, amennyire csak lehet. Háromórás műszakok és tizenöt órás munkahetek elodázzák a problémát egy időre. Hiszen napi három órának elegendőnek kell lenni ahhoz, hogy a bennünk rejlő jó öreg Ádámot megnyugtassuk.” A munkaelosztás új formái – munkaidő rövidítése bérkiegyenlítés nélkül, rugalmasság, túlórák leépíté- se és részmunkaidős foglalkoztatás – az alábbi szempontokból szüksé- gesek: először választ adnának a sebesen növekvő termelékenység miatt zsugorodó munkavolumenre, másodsor így sikerülne csökkenteni vagy megakadályozni az új osztálykülönbségeket azok között, akik túl sok munkát végeznek, illetve akiknek egyáltalán nem jut munka. Csak akkor lehet elkerülni, hogy a „harmadik szektor” (Rifkin) a sze- gények gettója legyen, ha minden férfi és nő egyszerre végez kereső tevékenységet és vesz részt a polgári munkában is. Harmadszor a férfiak a kereső munkával töltött idő drasztikus csökkentésével tudnak rea- gálni a nők munka iránti növekvő igényére. Amilyen mértékben a nők otthagyják a gyermeknevelést a kereső munka kedvéért, annyira szük- séges, hogy a férfiak tudatosan megszakítsák kereső tevékenységüket gyermekeik kedvéért, és ne ragaszkodjanak megszállottként munkájuk- hoz. Talán további vonzerőt jelenthetne egy ”védelmi szolgálat helyett gyermekszolgálat” szlogen.

„Elégetjük a hegedűket, hogy befűtsük a gőzgépeket” figyelmeztet Frithjof Bergmann. Hogy mozgásban tartsunk egy nem jövőképes fog- lalkoztatási gépezetet, elfecséreljük a legértékesebb emberi és termé- szeti forrásokat. Bergmann a „teljes foglalkoztatás” módosított formáját képviseli, véleménye szerint félreértés azt gondolni, hogy kifogyhatunk a munkából, hiszen az végtelen. Nem fizetett munkára gondol, hanem a

lehetséges alkotói és társadalmilag szükséges tevékenységek végtelen sorára.

Bergmann víziója szerint az emberek heti két napot foglalkoznak majd kereső munkával, két napot szentelnek önmaguk fejlesztésére, és két napig „csinálják az emberek azt, amit igazán tenni szeretnének”. Ez lehet kézzel fogható dolog is, sőt még új, fizetett tevékenységhez is vezethet. Bergmann ki akarja bányászni az „aranyat az emberek fejéből”. Véleménye szerint ez az arany éppúgy birtokában van a hajléktalanoknak és a munkanélkülieknek, mint a sokat foglalkoztatottaknak.²⁰

A plurális tevékenységen alapuló társadalom modellje tehát nem a „vagy-vagy” elvére épül, hanem az „és” jelentősége nő meg a jövőben, vagyis a kereső munka, családi munka, polgári munka stb. közötti váltás lesz jellemző. Arról van szó, hogy a társadalmilag szétválasztott tevékenységi formák között hányódó, ellentmondásos női munka kövendő norma lesz?

10. scenárió: A szabadidő-társadalom

Már Friedrich Nietzsche ironikusan felvázolta az *Emberi, túlságosan is emberi* c. könyvében,² hogy a munka ellentétét, a játékot és a pihenést is mennyire áthatja a munka és annak értékvilága.

„Ezentúl a munkának lesz egyre jobb és jobb lelkiismere-
te: az öröme való hajlandóságot ezentúl »pihenési igény-
nek« bélyegzik és az saját maga előtt is szégyelli önmagát.
»Ennyivel tartozom az egészségemnek« – így beszélnek az
emberek, ha véletlenül rajtakapják őket, hogy vidéki ki-
ránduláson vesznek részt. Hamarosan talán már odajutunk,
hogy a vita contemplativa iránti hajlamunknak (vagyis a
barátokkal és a gondolatokkal való közös sétának) is csak
restelkedve, önmegvetéssel és rossz lelkiismerettel enge-
dünk.”

---

²⁰ F. Bergmann (1998): New York. Neue Arbeitsmodelle für die Zukunft. *Zukunft*, 7. Jahrg., 23, 18–19.

² Az idézet valójában a *Die fröhliche Wissenschaft*ban olvasható. Magyarul: Nietzsche (1997): *A vidám tudomány*. Budapest, Holnap Kiadó. 235.

Eszerint a munka társadalmának az ellentéte a pihenés vagy a szabadidő társadalma lenne. Megvan a veszélye annak, hogy a magasan fejlett Nyugaton új osztályellentét alakul ki az aktív és a passzív népeség között. A kultúraközvetítő iparágak a munkafolyamatból kivaszítottakat egyre inkább az „éjjel-nappal gondoskodást és szórakoztatást igénylő páciensek szerepkörére degradálják” (Guggenberger). Ezért fontos a 21. század kezdetén, hogy a munka társadalma mellett létrejön egy szabadidő-társadalom is, amely nem pusztán tevékenységterápiát jelent, de nem is csak hézagpótló szerepet tölt be. Ezért szükséges, hogy újra felfedezzük és kifejlesszük az „időtöltés művészetét” és az „indirekt dolgok gyakorlását.”²¹

Azt gondolhatnánk, hogy a szórakozás, a *homo ludens* fogalma a munka társadalmának antitézisét hordozza magában. Nincs igazság abban, hogy a játék mindenfelé visszafoglalja a helyét? Amerre nézünk, azt látjuk, hogy a globális pénzpiacok „ kaszinó-kapitalizmust” hoznak létre, a lottójátékok emberek millióit és dollárok milliárdjait mozgatják; azután itt van a világ legfontosabb dolga, a sport, ami elbűvöli az embereket, megköti a nemzeti-agresszív energiákat, és sokszor látványos erőszakos tömegmegmozdulásokhoz vezet. Nem válik-e újra minden napivá a játék az információs technológiák elterjedésével, és pedig, éppen fordítva, úgy, hogy most a játék hódít vissza teret magának?

Az időtöltés és a játék esetében az a döntő, hogy a dolgokat önmagukért tesszük. A hagyomány szerint a játék fogalmán azt értjük, amihez nem kapcsolódik hatékonyság és siker. A játék kikapcsolja a célracionalitást, csak a puszta szórakozás kedvéért történik. Viszont az is igaz, hogy már a gyerekek is számítógépes játékokon keresztül tanulják meg a számítógép használatát. Szabadon szabják meg szerepüket a játékokban, vagy már maguk is potenciális alkalmazottai a számítógép- és szórakoztatóiparnak, és a játékokban is komoly munkát végeznek? A számítógépes játékok autizmusa az utóbbira enged következtetni.

Egyébként az időtöltés és a játék munka (vagy legalábbis társadalmi aktivitás) nélkül aligha képzelhető el. Az élet cappuccino modelljében a tejszínhabot és a kakaóport testesítik meg, és a tevékeny élet kávéja nélkül értelmüket veszítik. A passzivitásra kárhozottatott kényszerpihenő könnyen a poklok kínját idézi.

---

²¹ Krockow 1998, 182.; Bernd Guggenberger (1998): Arbeit, Zeit und Muße. *Zukunft*, 7. Jahrg. 23, 15.

Összegzés

Hannah Arendt híres kérdésére (Mi történik akkor, ha a munka társadalmából elfogy a munka?) még a radikális jövőképek is végső soron egy paradox, körkörös választ adnak: munka – fizetett munka helyett mosolyért végzett munka (házimunka, szülői munka, közösségi munka stb.). Minden ellentétes tervezet, amely megpróbál hidat verni a munka társadalmának túlpártjához, megállapítja, hogy a munka társadalmán túl nincsen élet. Minden munka – vagy pedig semmi sem az.

A munkának ezt az értékimperializmusát az európai modernitás tradíciójában jól mutatja a válasznélküliség mélységes szakadéka, amelyet magunk előtt látni vélünk a kereső munka megszűnésével: milyen koordináták mentén rendezhető el az emberi élet, ha megszűnik a kereső munka fegyelmező ereje? Nem fakad-e minden rossz (kábitószerfüggés, bűnözés, a társadalom széthullása) a munka elvesztéséből? Hogyan lehet az emberek anyagi egzisztenciális alapjait és társadalmi státusát biztosítani, ha azok többé nem az egyéni munkateljesítmény függvényei? Az igazságosságról és a társadalmi egyenlőtlenségről alkotott milyen elképzelések szolgálhatnak az életkörülmények mércéül, ha társadalmon többé már nem „szorgalmas”, munkás, „industria”-társadalmat értünk? Mit jelent az, hogy állam, ha az egyik legfontosabb bevételi forrása – a kereső foglalkozás – elapad? Hogyan lehetséges demokrácia, ha az nem a pénzért végzett munkában való részvételen alapul? Vagy: hogyan határozza meg a dolgozó ember társadalmi identitását, ha arra a kérdésre, hogy mit csinál, nem adhatja – másoknak és önmagának – a foglalkozását jelölő szokványos választ? És folytathatnánk a kérdezést a végtelenségig: mit jelent akkor uralom, rend, szabadság, sőt – társadalom?

A munkába, a dolgozó polgár önmagába vetett csodatévő hite roppan meg, amikor belátja, hogy a normális munka rohamosan erodálódik. A polgár, aki elvesztette hitét Istenben, kétkezi munkáját érzi Istenhez hasonlónak, ami mindent megteremt, ami szent számára: jólét, társadalmi helyzet, személyiség, az élet értelme, demokrácia, politikai együvé tartozás. Előállhat felőlem bárki a modernitás korszakának bármilyen értékével, én kész vagyok bebizonyítani, hogy előfeltételezi, amit elhallgat: részesedést a fizetett munkából.

A munka jövőjének scenáriói és kritikájuk

Az e fejezetben felsorolt scenáriók így vagy úgy fontos szerepet játszanak. Ugyanakkor igen behatároltak, mert többé-kevésbé megmaradnak a munkán alapuló társadalom büvkörében. Ráadásul számomra egyéb fontos okok miatt sem tűnnek kielégítőnek.

A munka világának feminizálódása. Minden olyan vélemény, amely a „monogám munkát” (Peter Gross) a multiaktivitás és a több sínen futó életpályák scenáriójával helyettesíti, könnyen a nemek szerinti munkamegosztás nulla összegű játékához jut el. A szükségből erényt csinálnak, amennyiben az árnyéktevékenységeket – házimunka, szülői munka, önkéntes munka stb. – állítják a kereső munkán alapuló társadalom utáni időszak középpontjába, és mint az élet értelmet adó forrását dicsőítik.

A pokolba vezető út gyakran jó szándékkal van kikövezve. Amit a jövő társadalmaként a falra festenek (lásd fentebb!), ennek megfelelően a munka világának *bizonytalan feminizálódásaként* is jellemezhető és bírálható. Igaz, hogy azok a férfiak, akik csak kereső munkát végeznek, sajnálatra méltók. Valami fontos hiányzik náluk: a szülői munka stb. Ugyanakkor nem sok értelme van a hiányt oly módon elosztani, hogy a bizonytalan, megszakításokkal tarkított, ellentmondásos női munka és a női életutak mostantól a férfiakra is érvényesek legyenek. Főleg akkor nem, ha a vízió kimerül az eddigi egyenlőségi ideál megfordításában: többé már nem a nőket kell integrálni a megszokott, „normális” munkába, hanem a férfiakat a „nem normális” női munkába.

Ez nem azt jelenti, hogy mindenki, a férfiak is, egy „patriarchális csapdába” esnek, amelyet a házimunka szimbolikus felértékelésével állítottunk fel? Valamilyen értelemben a privát világ is politizálódhat. De a bizonytalanság nemek közötti új kiegyenlítése nemcsak a kollektív hanyatlást leplezi el, hanem a privát sérelmek kollektív örvénylésében a politikai társadalmat is újfent eltemeti.

A „teljes foglalkoztatás” retorikája. A duális vagy plurális tevékenységek társadalmának számos scenáriója szótévesztésbe torkollik. Megtartják a „teljes foglalkoztatás” nagy ígérését, ugyanakkor ellentétes tartalommal töltik meg: a fizetett, mások által kijelölt munkát a fizetés nélküli, saját elhatározású munka váltja fel.

Az „öntevevény polgárok társadalmával” kapcsolatos szép szavakhoz gyorsan hozzátapad a kényszerű hazugságok illata. Az „öntevé-

kenység” ugyanis a következőket takarja: nincs védelem a felmondás ellen! Nincs kollektív szerződés! Nagyobb tehervállalást betegség esetén! Időskori öngondoskodás! Röviden az „öntevékeny társadalomról” szóló beszéd mögött nem más rejtőzik, mint minden idők legnagyobb megszorítása a közszolgáltatásban és a magángazdaságban.

Ökológiai kritika. Azt a kérdést is fel kell tenni az egyes jövőmodellek kapcsán, hogy milyen mértékben veszik valóban komolyan a kereső munkával kapcsolatos ökológiai kritikákat, és mit válaszolnak rájuk.²² Minden munka során nemcsak szükséges és kívánatos dolgok jönnek létre, hanem egyúttal hulladék is termelődik.²³ „Kettős célstruktúrája” miatt éppen a kereső munkára jellemző az elidegenedés. A konkrét munkacéllal szemben inkább absztrakt, jövedelemhez, biztonságos munkavégzéshez, státushoz kapcsolódó egyéni érdekek csak akkor követhetők, ha a munka tartalmát és másokat érintő ökológiai következményeit figyelmen kívül hagyják, a dolgozók gazdasági önérdekeinek megfelelően alakítgatják és „instrumentalizálják”. Aki például ilyen feltételek között valóban megold egy problémát, önmagát teszi munkanélkülivé.²⁴ Ökológiai szempontból azért van szükség a szkepszisre, mert kérdéses, hogy az ilyenfajta munka újrafelosztása javít-e bármit is a helyzeten. Csak akkor lehet a munka társadalmának alapjait „jövőképesen” megváltoztatni, ha a munka természetromboló oldalát is figyelembe vesszük. Másképp fogalmazva: a munka romboló ereje nem azáltal szűnik meg, hogy azt immár informálisan, duálisan, plurálisan, fizetség nélkül, saját kezdeményezésre vagy bármilyen más módon végzik.

Az inkluzív társadalom kérdése. Minden kivezető utat a munkanélküliségből végső soron azon lehet lemérni, hogy igazán azoknak segít-e, akiknek segíteni szeretne: a rászorulóknak, azoknak, akiket a kirekesztés fenyeget? Ha például a „szabadidő társadalmáról” vagy a „pihenés társadalmáról” beszélünk, akkor csak a világ egyik jóléti szögletéről, Németországról lehet szó, és ott is csak a jól megfizetett és tartósan

---

²² Lásd ehhez Bierter/Winterfeld 1998.

²³ Clausen 1988

²⁴ A munkahelyek kéztördelő keresése könnyen arra csábít, hogy elfeledkezünk a bérmunka és a szakértői munka kritikájának hosszú történetéről: lásd ehhez például Kar Marx, Ivan Illich munkáit, valamint Brater/Beck 1975, különösen a *Kritik des Berufs* c. fejezetet.

foglalkoztatottak egyre szűkebb köréről, de nem a „bizonytalanok” széles tömegeiről. Végső soron a döntő kérdés így hangzik: „Ki van a fedélzeten, és ki nincs a fedélzeten?”, ahogy Ralf Dahrendorf fogalmaz. Mit kell tenni, hogy mindenki élhessen azokkal az esélyekkel, amelyeket ez a társadalom kínál? Milyen politikára van tehát szükség, hogy mindazok, akik nem klasszikus módon üzik foglalkozásukat – történjék ez csak átmenetileg, vagy bizonytalan szerződések közepette, vagy akár szerződés nélkül – teljes jogú polgárok maradjanak, vagy azok lehessenek? Hogyan lehet tehát annak alapjogát megújítani, hogy a modernitás korszakának alapjogaiban részesedni lehessen a dereguláció és a munkán alapuló társadalom foszladozása közepette?

Irodalom

- BECK, U. (1998): *Gegengifte. Die organisierte Unverantwortlichkeit*, Frankfurt am Main
- BECK, U. (Hg.) (1999): *Die Zukunft von Arbeit und Demokratie*, Frankfurt am Main
- BECK-GERNSHEIM, E. (1982): *Männerwelt Beruf, Frauenwelt Familie*, Frankfurt am Main
- BIERTER, W. – WINTERFELD, U. VON (Hg.) (1998): *Zukunft der Arbeit – welcher Arbeit?*, Wuppertal
- CASTELLS, M. (1996): *The Rise of Network Society*, Malden; magyarul: Castells, M.: *A hálózati társadalom kialakulása – Az információ kora*, Budapest 2005.
- CLERMONT, C. – GOEBEL, J. (1997): *Muddling Through – Thesen zur Arbeitswelt von heute*, kézirat Berlin
- CLAUSEN, LARS (1998): *Produktive Arbeit, Destruktive Arbeit*, Berlin/New York
- DRUCKER, P. F. (1995): *Die postkapitalistische Gesellschaft*, Düsseldorf/Wien
- FISCHER, PETER (1995): *Die Selbständigen von morgen*, Frankfurt am Main
- GAUER, C.-SCRIBA, J. (1998): *Die Standortlüge*, Frankfurt am Main
- HAUFF, V. (Hg.) (1987): *Unsere gemeinsame Zukunft*, Greven
- KROCKOW, CH. G. VON (1998): *Der deutsche Niedergang*, Stuttgart
- MCLAUGHLIN, E. (1994): *Flexibility in Work and Benefits*, London
- MEAD, L. M. – FIELD, F. (1997): *From Welfare to Work*, London

- NIETZSCHE, F. (1996): *Die fröhliche Wissenschaft*, Werke zweiter Band, München
- NIETZSCHE, F. (2003): *A vidám tudomány*, Szeged 2003.
- PORTER, M. E. (1993): *Nationale Wettbewerbsvorteile*, Wien
- RIFKIN, J. (1995): *Das Ende der Arbeit und ihre Zukunft*, Frankfurt am Main
- SENNET, R. (1998): *Der flexilbe Mensch*, Berlin